

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE İSİMLERDEN FİİL YAPAN -ar/-er/-r EKİ ÜZERİNE

Seyitnazar ARNAZAROV*

Özet

Makalede Türkmen Türkçesinde isimlerden fiil yapan -ar/-er/-r eki incelenmektedir. Bu ekin etimolojisi hakkında dilci âlimlerin görüşleri verilerek ekin türeyişi hakkında ikna edici bir sonuca ulaşmaya çalışılmıştır. Adlardan, sıfatlardan, ses ve şekil yansımalarından bu ekin yardımıyla yapılan fiiller örnekleriyle gruplara ayrılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: -ar/-er/-r eki, Türkmen Türkçesi, fiil yapımı, geçişli ve geçişsiz fiiller.

About the suffix; -ar, -er, -r doing a verb from nouns in Turkoman Turkish

Abstract

Verbal suffix -ar/-er/-r of Turkoman Turkish was investigated in this article. Giving ideas of linguists about etymology of this suffix, it is tried to reach convincing result about etymology of suffix. Verbs made by help of this suffix from nouns, adjectives, anomatopedia of phonetic and morphologu was evaluated with examples dividing into groups.

Key words: -ar/-er/-r suffix, Turkoman Turkish., - construction of verbs, transitive and intransitive verbs.

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Konuk Öğretim Üyesi

İsimlerden fiil yapan *-ar/-er/-r* eki, söz yapımıyla ilgilenen bilginler tarafından çok fazla önem verilen bir ek değildir. Bunun sebebi, bu ekin Türk lehçelerinin hiçbirinde işlek, yani çok sayıda fiil yapan ek olarak görülmemesidir. Diğer taraftan ise bu ek etimolojisiyle ilgili diğer fiil yapan bazı eklerin bir varyantı sanılmasıyla bilginlerin dikkatini çekmiştir. Birçok âlim bu ekin *-gar/-ger, -kar/-ker, -gir/-gir, -car/-cer* gibi isimlerden fiil yapan varyantlarının olduğunu ileri sürmektedirler¹. Hatta Azerbaycan yazı dilinde bunun *-var* varyantının da olduğu gösterilmektedir². Azerbaycan bilginleri Azerbaycan Türkçesindeki *suvarmag* fiilinin kökünü *su* olarak kabul ettikleri için bu görüşü savunmaktadırlar. Diğer bir Azerbaycan bilgini H. Mirzade bu fikrin yanlış olduğunu söylemektedir³. Türkmen Türkçesinde *suvarmag* fiilinin kökünün *su* şeklinde olmasına karşın, Türkiye Türkçesinde de bu fiilin kökü Azeri Türkçesindeki gibi *su* şeklindedir. Bu yüzden *suvarmak* fiili Türkiye’deki bazı bilginlerin de dikkatini çekmiştir. Mesela T. N. Gencan özel olarak, “*Su*’dan *suvarmak* türemiştir. Bu *su*’yun eski söyleyişine uygundur”, şeklinde yazmaktadır⁴. B. H. Todayeva’nın görüşüne göre bu ek Moğolcada *-r* varyantında olup isimlerden fiil yapma yeteneği Türk lehçelerindeki *-ar/-er/-r* ekinden hiçbir bakımdan farklı değildir⁵. Hatta *-ar/-er/-r* eki Tuva Türkçesinde diğer isimlerden fiil yapan *-ra/-re* ekinin bir türü sanılmaktadır⁶. Hakas Türkçesinde ise bu eki *-all/-el* ekiyle birlikte incelemektedirler⁷. Umumiyetle, bu ekin varyantlarıyla ilgili *-ar/-er/-r* ekinin etimolojisi hakkında da çeşitli fikirler ileri sürülmektedir. Bilginlerin birçoğu bu ekin varyantı sanılan *-gar/-ger* ekinden, yani ettirgen çatı ekinden türemiş olduğunu öne sürmektedir⁸. Bazı bilginler ise *-ar/-er* ekinin türeyişini eski Türkçedeki yardımcı fiil olan *er-* fiiliyle bağdaştırmaktadırlar⁹. F. A. Ganiyev’in Tatar Türkçesinde

¹ Grammatika Sovremennogo Yakutskogo Literaturnogo Yazıka. Fonetika i Morfoloziya. Moskva “Nauka”, 1982, s. 219-220; Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıka. Ç. 1. Fonetika i Morfoloziya, Frunze, İlim, 1987, s.217; S.Kudaybergenov. Sintetiçeskiy Sposob Obrazovaniya Glagola v Kirgizskom Yazıka. ADD, Frunze, 1968, s.57-59. Grammatika Sovremennogo Başkirskogo Literaturnogo Yazıka. Moskva, “Nauka”, 1981, s.228. F. R. Zeynalov Türk DillĖrinin MugayisEli Gramatikası (Fe’lĖr), Bakı, ADU nĖşri, 1975, s.19, B.O. Oruzbayeva. Slovoobrazovaniye v Kirgizskom yazıka, ADD, Frunze, 1964, s.40-41 vb.

² AzĖrbycan Dilinin Grammatikası. I hissĖ (Morfoloziya), Bakı: Az.SSR EA NĖşriyyatı, 1960, s.108, Múasir AzĖrbycan Dili, II cild, Morfoloziya, Bakı; Elm, 1980, s.214.

³ H.MirzĖzadĖ. AzĖrbycan Dilinin Tarihi Morfoloziyası. Bakı: AzĖrtĖdrisnĖşr, 1962, s.213.

⁴ Tahir Necat Gencan. Dilbilgisi. TDK Yayınları, İstanbul, 1966, s.206.

⁵ B.H. Todayeva. Grammatika Sovremennogo Mongolskogo Yazıka. Fonetika i Morfoloziya. İzd.AN SSSR, Moskva, 1951, s.97.

⁶ F.G. İshakov. A.A.Palmbah. Grammatika Tuvinskogo Yazıka. Fonetika i Morfoloziya. İzd. Vostoçnoy Lit-ri, Moskva, 1961, s.265.

⁷ Grammatika Hakasskogo Yazıka. Moskva, “Nauka”, 1975, s.169.

⁸ N.K. Dmitriyev. Grammatika Başkirskogo Yazıka. İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad, 1948, s.178; N.A.Baskakov. Karakalpakskiy Yazık. II. Fonetika i Morfoloziya. ç.1. İzd. AN SSSR. Moskva, 1952, s.319; S.Kudaybergenov. Sintetiçeskiy Sposob Obrazovaniya Glagola v Kirgizskom Yazıka, s.59 vb.

⁹ B. Atalay. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme. Matbaa: Ebuzziya. İstanbul, 1941, s.294; A. Hasenova Etistiktiin Leksika-Grammatikalık Sipati. Nauka. Almatı, 1971, s.174; B.B. Bisenbayeva. Affiksialnoye Sloboobrazovaniye Glagolov v Russkom i Kazahskom Yazıkah. KD. Alma-Ata, 1975,

fiillerin yapımına bağışlanan eserinde belirttiğine göre¹⁰, İ. A. Batmanov, K. Brokkelman, V. N. Hangildin gibi bilginler de bu fikrin taraftarlarıdır. B. O. Oruzbayeva ise Kırgız Türkçesinde hiç de işlek olmayan, hemen hemen ölü bir eke dönüşen *-gar/-ger* ekinin kendi hizmetini söz yapan ve gelecek zaman sıfat fiilinin göstergesi olan *-ar/-er* ekine vermiş olduğunu yazmaktadır¹¹. G. İ. Ramstedt ise eski *-ra* ekinin ünlü sesinin fonetik gelişmesine, yani *ög-*, *ögren-*, *öğret-*, *ögür-* sözlerine dayanarak *-ar* ekine dönüştüğü hakkındaki fikri ileri sürmektedir¹². Görüldüğü gibi araştırmacılar *-ar/-er/-r* ekinin etimolojisi hakkında çeşitli fikirler ileri sürmekte, fakat ortak bir görüşte birleşmemektedir. Buna rağmen bu görüşlerin bir kısmının doğru olması mümkündür. Çünkü *-ar/-er/-r* eki ile adlardan yapılan *öyermek*, *suvarmak* gibi fiiller geçişli fiiller olarak yapısında belli derecede ettirgen çatı ekinin yapma manasını ifade etmektedir. Sıfatlardan yapılan *agarmak*, *gögermek* gibi fiiller ise geçişsiz fiiller olarak manalarında eski *ermek* yardımcı fiilinin olma manasını ifade etmektedirler. Bu noktadan bakıldığında Türkmen Türkçesinde adlardan fiil yapan *-ar/-er* ve *-gar/-ger* ekleri ile yapılan fiiller şekil bakımından farklı ise de, anlam bakımından benzerdir. Bu yüzden zaten Türkmen Türkçesinde hiç de işlek olmayan *-gar/-ger* ekiyle yapılan çok az sayıda olan fiilleri de *-ar/-er* ekiyle adlardan yapılan fiillerin içinde incelemenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

Sovyet Türkolojisi âlimlerinden farklı olarak Türkiye Türkologlarından Tahsin Banguoğlu, isimlerden fiil yapan *-ar/-er/-r* ekinin iki türlü kullanımının aynı kaynaktan gelip gelmediğinin araştırılmadığını ilk olarak söylemektedir¹³. Prof. Dr. Muharrem Ergin Eski Türkçede *-ar/-er* ve *-gar/-ger* eklerinin aynı misalde (*suv-ar-* ve *suv-gar-*) yan yana kullanıldığına dikkat çekmektedir¹⁴. *-ar/-er/-r* eki ile ilgili geniş ve detaylı çalışma Prof. Dr. Zeynep Korkmaz tarafından yapılmıştır. Hatta diğer çalışmalarıyla birlikte bu ek hakkında özel olarak yazılan bir makalesi de vardır¹⁵. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz bu çalışmalarında *-ar/-er/-r* eki hakkında genellikle Batılı bilginlerin görüşlerini değerlendirerek bu ekle sıfatlardan yapılan fiillerin eski *ermek* yardımcı fiiliyle yapıldığını ve adlardan türemiş olan fiillerin eski *-gar/-ger* ekinden çıktığını doğru tespit edip *-ar/-er/-r* ekinin etimolojisi hakkında hiçbir kuşku yaratmayacak görüşü ileri sürmektedir¹⁶. Ancak âlim, en son

s.116

¹⁰ F. A. Ganiyev. Suffikslnoye Obrazovaniye Glagolov v Sovremennom Tatarskom Literaturnom Yazıke. İzd. Kazanskogo un-ta. Kazan, 1976, s.54.

¹¹ B. O. Oruzbayeva. Slovoobrazovaniye v Kirgizskom Yazıke, s.40.

¹² G. İ. Ramstedt. Vvedeniye v Altayskogo Yazıkoznanıye. Morfologiya. İzd. İnostrannoy lit-rı, Moskva, 1957, s.177.

¹³ Tahsin Banguoğlu. Türkçenin Grameri. TDK Yayınları. 7. Baskı. Ankara, 2004, s.208.

¹⁴ Muharrem Ergin. Türk Dil Bilgisi. Bogaziçi Yayınları, 14. Baskı. İstanbul, 1986, s.182.

¹⁵ Zeynep Korkmaz. Türkçe'de İsimden Fiil Türeten +r-, +ar-/er- Eki ve Yapısı Üzerine – Bu kitapta: Türk Dili Üzerine Araştırmalar. I.C., TDK Yayınları., Ankara, 1995, s.168-178.

¹⁶ Zeynep Korkmaz. Agm, s.173. Zeynep Korkmaz, Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken

yayımlanan “Türkiye Türkçesi Grameri” adlı eserinde adlardan fiil yapan -ar/-er ekini isimlerden fiil yapan -a/-e ekinin -l, -n, -r, -ş, -t gibi fiil çatısı ekleriyle genişletilip kaynaşmasından türemiş olduğunu göstermektedir¹⁷. Buna benzer bir görüş de Vahit Türk tarafından ileri sürülmektedir. Ancak Vahit Türk ilk kez başka bir görüşü de belirtmektedir. Vahit Türk, isimden fiil yapan bu eki -a/-e el-; -l- ekiyle birlikte ele alıp Oğuz grubu lehçelerinden *bol-* biçimini kullanan lehçelerde -a/-e el-; -l- ekinin yerine -ar/-er-; -r- ekinin kullanılmakta olduğunu, *ol-* biçimini kullanan lehçelerde ise yardımcı unsur ünlüyle başladığı için kolay eklediğini ve -ar/-er-; -r- ekinin yanında -a/-e el-; -l- ekinin de kullanıldığını ileri sürmüştür.¹⁸ Bilindiği gibi, Oğuz grubunda *bol-* biçimini kullanan lehçe sadece Türkmen Türkçesidir.

Türkmen Türkçesinde -ar/-er/-r eki ile genellikle adlardan, sıfatlardan ve bazı ses ve şekil yansımalarından fiiller yapılmakta ve bunlar aşağıdaki gibi manalara gelmektedir:

1) -ar/-er eki bir heceli ünsüzle biten *at, ot, suv, öy* gibi somut adlara eklenerek subjenin, yani öznenin objeyi o adlarla donatarak ona tesir eden *atar-, otar-, suvar-, öyer-* fiillerini yapmaktadır. Bu fiillerin manalarından da görüldüğü gibi hepsi de geçişli fiillerdir.

Atar- fiili bu günkü Türkmen Türkçesinde genellikle 1) Yemek pişirmek için kazanı ocağın üstüne koymak. 2) Birini yolcu etmek, uğurlamak manalarında kullanılmaktadır. Ancak bu fiilin eski manasının ata bindirmek olduğunu da tahmin etmek mümkündür. Zaten, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz da Çağatayca Türkçesinde *atgar-* fiilinin ata binmek anlamında kullanıldığını göstermektedir¹⁹. *Otar-* fiili ise hayvanları meraya, otlığa sürüp otlatmak manasında kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra *otar-* fiili *garın otarmak* – karnını doyurmak, *agza gelenini otarmak* – ağzına ne gelse konuşmak, *erteki otarmak* – uydurmak, yalan söylemek gibi deyimlerde de geçmektedir. *Suvar-* ve *öyer-/ever-* fiilleri Türkiye Türkçesinde ve onun ağızlarında rastlanmaktadır.²⁰ Türkmen Türkçesinde *suvar-* fiili 1) Hayvanlara su vermek, su içirmek; ve 2) (Toprak, bitki vb. için) su vermek, sulamak manalarını anlatmasıyla birlikte çok işlek kullanılan *agzı suvarmak* – bir yiyeceği yeme isteği duyarak yutkunmak, imrenmek manasındaki deyimde geçmektedir. *Öyer-* “*ever-*” fiili ise Türkiye Türkçesinden farklı olarak sadece erkekler için evlendirmek manasını anlatmaktadır. Mesela: Mihmanı *atar* başını *gutar* (Atasözü).- Misafiri *uğurla* başını kurtar.

Yapıları Üzerine. – Bu kitapta: Türk Dili Üzerine Araştırmalar. I. C. , TDK Yayınları, Ankara, 1995, s.190-191.

¹⁷ Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 113.

¹⁸ Vahit Türk. İsimden Fiil Yapan -a/-e el-; -l- ve -ar/-er-; -r- Eklerinin Kökeni. – Bu dergide: İlmî Araştırmalar. Sayı 21, Bahar, 2006, s. 190.

¹⁹ Zeynep Korkmaz. Türkçede İsimden Fiil Türeten +r-, +ar-/+-er- Eki ve Yapısı Üzerine, s.172.

²⁰ Türkçe Sözlük. 9. Baskı. TDK Yayınları, Ankara, 1998, c. 1, s. 745; c. 2, s. 2046.

Hepdāniñ yekşenbe günü ağşam gazan ocaga *atarlardı* (M. N. Hıdırov. Övrümlü yollar, 1975, s.14) – Haftanın Pazar günü akşamı kazan ocağa *koyulurdu*.

Gacar aga demlän çayını önüne aldı, künnügi yine doldurıp, peciñ üstüne *ataradı* (A.Govşudov. Povestler ve hekayalar, 1953, s. 211). – Gacar amca demlediği çayını önüne aldı, güğümü yeniden doldurup, sobanın üstüne *koydu*.

Ballı düyesini *otarmaga* gayrak, guma tarap gitdi (Ç. Aşır, İzçı, 1970, s.19). - Ballı devesini *otlatmaya* geriye, kuma (Karakuma) taraf gitti.

Garnını otarmak için ağaçlarıñ üsti-astı diymän togalanıp yören Bicin bike yarancañıñ tipiki obrazı bolup canlanıyor (Edebiyat ve Sungat gazetesi, 1987, 27 Şubat, s.15). - *Karnını doyurmak* için ağaçların üstü altı demeden yuvarlanmakta olan Bicin bike yalakanın tipi olarak canlanıyor.

Sen öz mesleğiñe çıdaman, *agzıña gelenini otaryarsın* (Garagum dergisi). –Sen kendi mesleğiñe dayanamadan *ağzına (diline) ne gelse konuşuyorsun*.

Entek *erteki otarmaga* vaqt yok (A. Govşudov. Eserler). - Şimdilik *yalan söylemeye* zaman yok.

Adamlar bag-bakcaları *suvarmag-a* beylede dursun, ağız suvunu yetirip bilmän horlanıp ugradı (A.Gurbanov. Öylänçi, 1972, s.139). - İnsanlar bag bakçeleri *sulamak* değil, içecek sularını bulmayıp sıkıntı çekip başladı.

Täze açılan yerin köp bölegem *suvarılıpdır* (R. Allanazarov, Yazıcıñın gızı, 1969, s.45). -Yeni açılan yerin çok kısmı da *sulanmıştır*.

Çopan goyunları *suvarmak* için guya tarap sürdi. - Çoban koyunları *suvarmak* için kuyuya doğru sürdü.

Emma ol ıs nahar etsiz-sünksüz, gurı yarma bolanı için *agzıñı suvardıp* baryan tagam daldı -de, hālki bir nahar ısıdı (Edebiyat ve sungat gazetesi, 1987, 16 Ekim, s.4). – Ancak o koku etsiz, kemiksiz kuru yarma olduğu için *imrendiren* tat değil de, basit bir yemek kokusu idi.

Seniñ hem atañ Halnazar yalı bay bolsa, seni *eyyäm öyeredi* (B. Kerbabayev. Saylanan eserler, I, 1965, s.16). - Senin de baban Halnazar gibi zengin olsa, seni bu zamana kadar *everirdi* (evlendirirdi).

-*Aşır*, sen meni *öyemedik* hem bolsan, men sen *öyererin* (B.Kerbabayev. Saylanan eserler, II, 1971, s.336). - *Aşır*, sen beni *evlendirmedik* olsan da, ben seni *evlendiririm*.

2) -*ar* eki bir heceli *bug* (buhar) ve *yaş* gibi nemle ilgili somut adlara eklendiğinde ise *bugar-*, *yaşar-* gibi geçişsiz fiiller türetmektedir. *Yaşar-* fiili Türkiye Türkçesinde de aynen Türkmen Türkçesindeki gibi kullanılmaktadır.

Bugar- fiili ise 1) Buhar, buğu durumuna dönüşmek, buğulaşmak, buharlaşmak. 2) Buğu çıkarmak, buğu ile kaplanmak, buğulanmak manalarını ifade etmektedir. Mesela:

Aylağın suvı bıçak köp *bugaryar* (Garagum dergisi 1973, No. 4, s.97).
–Boğazın suyu çok fazla *buharlaşıyor*.

Derrev yer *bugarmaga* başladır (A. Gurbanov. Öylänçi, 1972, s.4).
–Hemen toprak *buharlaşmaya* başlıyordu.

Kä vagma kürişgede *bugarıp* duran çayından ovurtlayardı (H. Hayıdov. 1000 yıldan soñ, 1966, s.13). – Bazen de demir bardakta *buğu çıkarıp* duran çayından yudumluyordu.

Atın endamından *bugaryan* der ısı oturanların burnuna urdı (B. Kerbabayev. Saylanan eserler, c.I, 1969, s.84). –Atın vücudundan *buğulanan* ter kokusu oturanların burnuna vurdu.

Onuñ gözi *yaşardı-da* iki damca çökgüt yañaklardan inip gaytdı (A. Allaberdiyev. Çapıksuvar, 1972, s.104). –Onun gözü yaşardı da iki damla (yaş) çöken yanaklardan aşağı indi.

Bir lukma nan için *yaşaran* gözler/ Çekildi horluklar, minnetli sözler (A. Kekilov. Saylanan eserler). –Bir lokma ekmek için *yaşaran* gözler, / Çekildi sıkıntılar, minnetli sözler.

3) *-ar* eki insanın esas azalarının birisi olan *baş* adına ve iyi, güzel, yararlı, hayırlı manasındaki eski bir *oñ* sıfatına eklenerek subjenin veya öznenin herhangi bir hareketi yapmaya olan yeteneği ile objeye tesir etmekte olduğunu belirten geçişli fiiller yapmaktadır. *Oñar*- fiili Türkmen Türkçesinde onarmak, düzeltmek, tamir etmek manasını ifade etmektedir. Aynı zamanda *başar*- fiiliyle anlamdaş kullanılarak bir işi yapabilmek, başarmak, gücü yetmek manasında da kullanılmaktadır. Mesela:

Eysem-de, bolsa, özüni ele almağı *başardı*, payhaslı erkine emir etdi (A. Atacanov. Yagday niçik, Yaran?, 1985, s.78). –Her neyse de, kendini toparlamayı *başardı*, akıllı iradesine emretti.

Men ozal mert yaşamağı *başaramadığım* bolsam, indi mert ölmeği *başararın* (H. Amanov. Körsagırda bolan vaka, 1986, s.91). –Ben önce mert yaşamayı *başarmamış* isem, şimdi mert ölmeyi *başarırum*.

Şu yaşda *oñarmacak* zadımı hiç haçanam *oñarman* (Ç.Matalov. Täge yurt, 1970, s.14).

–Şu yaşta *onarmacak* şeyimi hiç zaman da *onarman*.

Ol işlemeğem *oñaryardı*. Mekirligi, hilegärligi-de *oñaryardı*. Yeri gelende kiçelmeği, yalbarmağı hem *oñaryardı* (H.Amanov. Körsagırda bolan vaka, 1986, s.33).

– O çalışmayı *başarıyordu*. Hileyi, hilekârlığı-da *başarıyordu*. Yeri geldiğinde küçülmeyi, yalvarmayı da *başarıyordu*.

4) Türkmen Türkçesinde *-ar/-er* eki sıfatlardan miktar bakımından çok sayıda fiil yapmaktadır. Bu fiiller ekin eklendiği sıfatlarının gösterdiği özelliklerine, niteliklerine subjenin sahip olmakta olduğunu belirten geçişsiz fiillerden ibarettir. Türkmen Türkçesinde *-ar/-er* eki ile sıfatların aşağıdaki gibi türlerinden fiil yapılmaktadır.

a) *-ar/-er* eki bir heceli ünlüleri uzun söylenen renk belirten *ak, gök, çal* gibi sıfatlara eklenerek bu renklerin ortaya çıkmakta olduğunu, oluşmakta olduğunu belirten fiilleri yapmaktadır. Ünlüsü uzun söylendiği için söz sonundaki sert ünsüzler yumuşamaktadır. Türkmencede *göger*-fiili bu manasından başka da herhangi bir hastalıktan veya başka bir şeyin etkisinden vücudun bir yerinin morarmasını ve yere atılan tohumun bitmesini, yeşermesini anlatmak için kullanılmaktadır. *Çalar*- fiili saç, sakal için *agar*-fiiliyle anlamdaş kullanılmakla birlikte gri renk almak, grileşmek manasını ifade etmektedir. *Agar*- fiili Türkiye Türkçesinin *ağar*- fiiliyle benzer manada kullanılmaktadır. Mesela:

Bir *agaryan* yalı, bir *gögeryän* yalı göründü (B. Kerbabayev. Saylanan eserler, c. I, 1969, s.209). –Bir *ağarıyormuş* gibi, bir *morarıyormuş* gibi göründü.

Onuñ saçları *agarıpdı* (Y.Hayıdov. 1000 yıldan soñ, 1966, s.6).Onun saçları *ağarmıştı*.

Tohum al-da, yere bar, *gögermese*, mana gel (Nakıl). -Tohum al da yere git, *yeşermese* bana gel.

Sovukdan yaña onuñ dudakları *gögeripdi*. – Soğuktan onun dudakları *morarmıştı*.

Çalaran asmanda yalnız galan dañ yıldızı hemişekisi yalıdı (N. Cumayev. Uruş odı, 1965, s.11).- *Grileşen* gökyüzünde yalnız kalmış sabah yıldızı daima olduğu gibi idi.

Bu iki baryan ayalñ biri saçı *çalaran* garayagız ayaldı (A.Durdiyev. Saylanan eserler, 1956, s.87). –Bu iki giden kadının biri saçı *grilemiş* esmer kadındı.

b) *-r* eki sonu ünlü ile biten, renk belirten *ala, möle, gara* ve alamet, belirti belirten *çola, kese, keye, gaba, özge, oya* gibi sıfatlara eklenerek bu renklerin, alamet ve belirtilerin ortaya çıkmakta olduğunu, oluşmakta olduğunu gösteren geçişsiz fiilleri yapmaktadır. Ancak bu fiillerden Türkiye Türkçesinin *uyar*-, *uyandır*- fiiline denk gelen *oyar*- fiili tesirini geçiren fiildir. Mesela:

Ak gün *agardar*, gara gün *garardar*. (Nakıllar ve atalar sözi, 1961, s.41). –Ak gün *ağartar*, kara gün *karartır*.

Ol Mälige gözünü *alardı* (N. Cumayev. Ceyhun, 1971, s.182). –O Meliğe gözünü *açarak* (*kızgın*) *baktı*.

Bay oğlu galpilda düşdi, gözleri *mölerdi* (N. Sarıhanov. Saylanan eserler, 1951, s.148).

-Zengin oğlu paniğe kapıldı, gözlerinin *renği değişti*.

Añırdan gelen furgonñ şakırdısı Maralı ukudan *oyardı* (İ. Babayev. Maral ecesini gözleyär, 1973, s.48).- Öteden gelen arabanın şakırtısı Maralı uykusundan *uyandırdı*.

Mahlası yabıñ boyı *çolarıpdı* (Garagum dergisi). –Umumen arkın boyu *tenhalaşmıştı*.

Govşut dağı pagsadan galdırılan belent divarlı hovlınıñ dervezesinden girenlerinde, öy eyesi, dalbarıñ astında *keserip* yatıp, öz deñ-duş adamsı bilen küşt oynayardı (A. Tagan. Saragt galası, 1986, s.30). – Govşut ve arkadaşları balçıkdan yapılan yüksek duvarlı avlunun kapısından girdiklerinde ev sahibi *yan yatıp* kendi denктаşı birisiyle satranç oynuyordu.

Çakıldını eşitdigisayi ol gulaklarını *keyerdip* silkinipdir, çarpaya-çarpayr galıpdır (A. Aşırov. Ata Köpek, 1987, s.19). –Takırtını duyduğuşa o (at) kulaklarını *kabartıp_şahlanmış*.

Zoruñ güycünden ıgtıyarsız baryan adamlarıñ birenteginiñ ayakları *gabarıpdır*, *gabaran* yerleri yarıyardı, ondan ganlı suv akyardı (M. N. Hıdırov. Övrümli yollar, 1971, s.25). –Zorun gücünden mecburî giden insanların birçoğunun ayakları *kabarmış*, *kabaran_*yerleri patlıyordu, ondan kanlı su akiyordu.

-Gınanmañ, dünyäde mıdamalık zat yok, hemme zat *özgeryär* (M. N. Hıdırov. Övrümli yollar, 1971, s.26). –Üzölmeyin, dünyada daimalık şey yok, her şey *değişiyor...*

c) -ar/-e r eki sonu **ı, i** gibi dar ünlülere biten şekil yansımalarından türemiş olan *salpı* (sarkık), *küyki* (kambur), *gomptı* (kibirli), *tüñni* (kabarık) gibi sıfatlara eklenerek bu yansımaların oluşmasını, ortaya çıkmasını belirten geçişsiz fiilleri yapmaktadır. Ekin eklendiği kelimesinin sonundaki dar ünlüler düşmektedir. Mesela:

Onuñ mañlayam gasın-gasın bolup, alkımıñ hamları *salparıp* gidipdir (R. Allanazarov.Yazıcınıñ gızı, 1969, s.178). –Onun alını da buruşuk buruşuk olup, çenesinin derisi *sarkmıştır*.

Pişge murtuñ murtı *salparıpdı* (A. Allaberdiyev. Çapıksuvar, 1972, s.24). –Taranmış güür bıyıklı kişinin bıyığı. *aşağı sallanmıştı*.

Divarlar içerik *küykeripdir* (A. Hayıdov. Yedi yoluñ üstünde, 1970, s.9). –Duvarlar içeri doğru *bükülmüş*.

Yogsam, yokardan gelenler, köplenç birhili dommarak, dogabitdi cada meñzeselerem, emeli *gomparyardılar* (Edebiyat ve sungat gazetesi, 1987, 16 Ekim, s.8). –Yoksa, yüksekten gelenler genellikle bir türlü biraz somurtkan, doğal cadiya benzeseler de, yapay bir şekilde *böbürleniyorlardı*.

Bay nâme diyceğini bilmän, yüzünü sallap, yeñsesini *tüññerdip* öyüne tarap yumlugayıdır (Hazınalı horcun, 1988, s.83). –Zengin ne diyeceğini bilmeyip yüzünü asıp, ensesini *kabartıp* evine doğru koşmaya mecbur olmuş.

ç) Türkmen Türkçesinde *-gar/-ger* ekiyle yapılmış gibi gözükken *sargar-* ve *yazgar-* fiilleri de *-ar* ekiyle *sarı* ve *yazık* sıfatlarından yapılan fiillerdir. Eski Türkçede *sarıg* ve *yazuk* şeklinde olan²¹ sıfatlar *-ar* ekini aldığı anda ikinci hecedeki dar ünlü düşürülmektedir. Renk belirten *sarı* sıfatından yapılmış olan *sargar-* fiili geçişsiz, ayıplamak, karalamak, suçlamak manasını belirten *yazgar-* fiili ise geçişli fiildir. *Yazgar-* fiilinin geçişli olmasının nedeni muhtemelen Eski Türkçede *yazuk* sözcüğünün günah, yanılma manasındaki bir ad olması ve Çağdaş Türkçede de diğer manalarıyla karşılaştırıldığında buna benzer ayıp, karalama, suç, manasında ad olarak daha aktif kullanılmasından olsa gerektir. Mesela:

Ol bu mahal yaşıkda gül meñzi *sargaran* yaş gelniñ yüreginde gopyan harasatdan habarlıdı (Edebiyat ve sungat gazetesi, 1973, 22 Ağustos, s.4). – O bu vakit gençliğinde gül benzi *sararan* genç gelinin kalbında kopan fırtınadan habarlidi.

Yerli-yerden hüñürdeşip, Serdarı *yazgardılar* (H. Deryayev. Harasat, 1978, s.231). –Türlü taraftan homurdanıp Serdarı *ayıpladılar*.

...ılalaşıcı sıyasat yöredyänliğı için *yazgardılar* (G. Kulıyev. Gara kerven, 1971, s.31). –... Uzlaşıcı siyaset yürüttüğü için *suçladılar*.

d) *-ar/-er* eki, *gızıl* ve *gışık* (eğri) sıfatlarından ve yine sıfat görevinde kullanılabilen *pezzik*, *hüjjük*, *hüccük*, *müzzük* gibi ses ve şekil yansımalarından bunların belirttiği özelliklerinin ortaya çıkmakta ve oluşmakta olduğunu belirten fiiller de yapmaktadır. Bu tür iki heceli sözcüklerin ikinci hecesindeki ünlüden başlayan *-ıl/-il*, *-ık/-ik*, *-ük/-ük* gibi son parçası düşürülmektedir. Buna bazı Türkmen ve Türkiye dilcileri de dikkat çekmektedirler.²² Mesela:

Önde duran yiğidiñ yüzi *gızardı* (A.Tagan. Saragt galası, 1986, s.18). – Önde duran yiğidin yüzü *kızardı*.

Boyu yetirilen caynıñ bir ganatı *gışarıp* durdı (Edebiyat ve sungat gazetesi, 1987, 27 Şubat, s.5). –Boyu yetirilen binanın bir duvarı *eğrilerek* duruyordu.

Ata hemişe bolşı yalı, işem etse edyardı velin, doganlarına armaga, *müzzermäge* purica bermeyardı (A. Aşırov. Ata Köpek, 1987, s.79). –Ata

²¹ Drevnetyurkskiy Slovar. Leningrad, Nauka, 1969, s.251 ve s.488.

²² Türkmen Diliniñ Grammatikası. Morfologiya. Aşgabat, Ruh, 1999, s.196; Haydar Ediskun. Yeni Türk Dilbilgisi. İstanbul, 1963, s.224; Tahir Necat Gencan. Dilbilgisi. TDK Yayınları, İstanbul, 1966, s.206.

daima olduğu gibi, çalışsa da çalışıyordu, ancak kardeşlerine yorulmaya, gevşemeye fırsat vermiyordu.

Düşmana haybat için tüylerini sıh-sıh edip *hüccertdi* (Edebiyat ve sungat gazetesi, 1988, 4 Kasım, s.5). –Düşmana heybet için tüylerini diken diken ederek *kabarttı*.

Onuñ gözleri uçganakladı, murtı *pezzerdi*, gollarını çizgap, ellerini ovkalaşdırdı (B. Kerbabayev. Aygıtlı ädım, I, 1955, s.216). –Onun gözleri ışıldadı, bıyığı *heybetlendi*, elbisesinin kollarını sıvayıp ellerini oğuşturdu.

Hüjjerip duran saçlarını yatırdı (B. Seytäkov. Dövürdeşler, 1968, s.82). –*Karmakarışık* olup duran saçlarını yatırdı.

5) Türkmen Türkçesinde -ar/-er eki bazı bir veya iki heceli ses ve şekil yansımalarına eklenerek bu yansımaların ortaya çıkmakta olduğunu, oluşmakta olduğunu belirten birçok geçişsiz fiiller yapmaktadır. Bu tür fiillerin anlattığı manaları tam ve doğru olarak başka bir dile çevirmek de çok zordur. Türkmen Türkçesinde bu tür fiillerin edilgen çatıyla kullanılışı daha yaygındır. Mesela:

Starşiy serjantıñ agzına *añkarıp* duranların barı hem köpi görendi (A. Nazarov. Soldat garpası, 1968, s.15). – Baş çavuşun ağzına *bakyanların* hepsi de tecrübelidi.

Garañkılığa kem-kem gözi övrenişen Suhan pälvan yarpı yola yetmankä gapınıñ *hoñkarıp* duranını gördi (H. Amanov. Körsagurda bolan vaka, 1986, s.65). – Karanlığa yavaş yavaş gözü alışan Suhan pehlivan yarım yola yetmeden kapının *oyuk olarak* durduğunu gördü.

İlaman İvanovıñ münüp baryan atınıñ sırtında *hekgerip* baryardı (H. Hayıdov. Yedi yoluñ üstünde, 1970, s.39). – İlaman İvanov'un bindiği atının sırtında *böbürlenip* gidiyordu.

İndi Yaran Yağşyevič çala *yırşardı*. Çilimine elini uzatdı (A. Atacanov. Yagday niçik, Yaran ?, 1985, s.226). – Şimdi Yaran Yağşyevič biraz *gülümsedi*. Sigarasına elini uzattı.

Garga yalı bolup *coñkarıp*, sütünüñ depesinde otırka kelemenläp ya suv, ya saman diyip gaydıpdır (Edebiyat ve sungat gazetesi, 1988, 4 Kasım, s.8). –Karga gibi *tek başına farklanıp* sütunun tepesinde otururken paldır küldür ya su veya saman diyerek aşağı düşmüş.

Berkeliyev çaya güymenyän söhbetdeşiniñ yüzüne *çiñerildi* (A. Atacanov. Yagday niçik Yaran ?, 1985, s.266). –Berkeliyev çaya oyalanan söhbetdeşinin yüzüne *keskin keskin baktı*.

-Vay, men siziñ kepiñize düşmedim-le? - diyip, Annataç gızıklanıp, oğlanlarıñ yüzüne yeke-yeke soraglı *üşerildi* (A. Aşırov. Ata Köpek, 1987, s.27). –Ah ben sizin konuşmanızı anlamadım ya? –Diye Annataç, merak edip oğlanların yüzüne teker teker sorulu *bir bakışla baktı*.

- ... hanı, mün kábinkä! –diyip Polluk aga *dazarıldı* (B. Hudaynazarov. Gumlular, 1970, s.166). - ... Hadi, bin arabaya! –diye Polluk ağa *horozlandı*.

Görüldüğü gibi, Türkmen Türkçesinde *-ar/-er/-r* eki ile bazen adlardan, sıfatlardan ve birçok ses ve şekil yansımalarından fiil yapılmaktadır. Bu fiillerin birçoğu geçişsiz fiiller olsa da, adlardan yapılan bazı fiiller geçişli fiillerdir. *-ar/-er/-r* ekiyle yapılan fiillerin anlattığı manalar genellikle bu ekin eklendiği kelimelerinin anlattığı manalarıyla sıkı bağlıdır.

Kaynakça

- ATALAY B. *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*. Matbaa: Ebuzziya. İstanbul, 1941.
- Azərbaycan Dilinin Grammatikası*. I hissə (Morfologiya). Bakı: Az.SSR EA Nəşriyyatı,1960.
- BANGUOĞLU Tahsin. *Türkçenin Grameri*. TDK Yayınları. 7. Baskı. İstanbul, 1986.
- BASKAKOV N.A. *Karakalpalskiy Yazık. II. Fonetika i Morfologiya. Ç.1*. İzd. AN SSSR. Moskva, 1952.
- BİSENBAYEVA B.B. *Affiksalye Slovoobrazovaniye Glagolov v Russkom i Kazahskom Yazıkah*. KD. Alma-Ata, 1975.
- DMİTRİYEV N.K. *Grammatika Başkirkского yazık*. İzd. AN SSSR, Moskva – Leningrad, 1948.
- Drevnyurkskiy Slovar*. Leningrad, Nauka, 1969.
- EDİSKUN Haydar. *Yeni Türk Dilbilgisi*. İstanbul, 1963.
- ERGİN Muharrerm. *Türk Dil Bilgisi*. 14.Baskı. Boğaziçi Yayınları. İstanbul, 1986.
- GANİYEV F.A. *Suffiksalye Slovoobrazovaniye Glagolov v Sovremennom Tatarskom Literaturnom Yazıke*. İzd. Kazanskogo un-ta. Kazan, 1976
- GENCAN Tahir Necat. *Dilbilgisi*. TDK Yayınları, İstanbul, 1966.
- Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo yazık*. Ç. 1. *Fonetika i Morfologiya*. Frunze,” İlim”, 1987.
- Grammatika Hakasskogo Yazık*. Moskva, “Nauka”,1975.
- Grammatika Sovremennogo Başkirkского Literaturnogo Yazık*. Moskva, “Nauka”, 1981.
- Grammatika Sovremennogo Yakutskogo Literaturnogo Yazık*. *Fonetika i Morfologiya*. Moskva,”Nauka”, 1982.

- HASENOVA A. *Etistiklin Leksika-Grammatikalık Sipati*. Almatı, "Nauka", 1971.
- İSHAKOV F.G., PALMBAH A.A. *Grammatika Tuvinskogo Yazıka. Fonetika i Morfologiya*. İzd. AN SSSR, Moskva, 1961.
- KORKMAZ Zeynep. *Köktürkçe'de İsimden Fiil Türeten Ekler ve Kökün Yapıları Üzerine*.- Bu kitapta: *Türk Dili Üzerine Araştırmalar. I C.*, TDK Yayınları, Ankara, 1995, s. 190-191.
- KORKMAZ Zeynep. *Türkçede İsimden Fiil Türeten +r-, +ar-/ +er- Eki ve Yapısı Üzerine*.- Bu kitapta: *Türk Dili Üzerine Araştırmalar. I C.*, TDK Yayınları, Ankara, 1995. s. 168-178.
- KORKMAZ Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. TDK Yayınları, Ankara, 2003.
- KUDAYBERGENOV S. *Sintetiçeskiy Sposob Obrazovaniya Glagola v Kirgizskom Yazıke*. ADD. Frunze, 1968.
- MİRZƏZADƏ. H. *Azərbaycan Dilinin Tarihi Morfolokiyası*. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.
- Müasir Azərbaycan Dili. II cild. Morfolokiya*. Bakı, Elm, 1980.
- ORUZBAYEVA B.O. *Slovoobrazovaniye v Kirgizskom Yazıke*. ADD. Frunze, 1964.
- RAMSTEDT G.İ. *Vvedeniye v Altayskogo Yazıkoznaniye. Morfologiya*. İzd. İnostrannoy lit-rı, Moskva, 1967.
- TODAYEVA B.H. *Grammatika Sovremennogo Mongolskogo Yazıka. Fonetika i Morfologiya*. İzd. AN SSSR, Moskva, 1951.
- Türkçe Sözlük. 9 Baskı*. TDK Yayınları, Ankara, 1998.
- Türkmen Diliniñ Grammatikası. Morfologiya*. Aşgabat, Ruh, 1999.
- TÜRK Vahit. *İsimden Fiil Yapan -al/-el-; -l ve -ar/-er-; -r- Eklerinin Kökeni*. Bu dergide: *İlmî Araştırmalar*. Sayı 21, Bahar, 2006, s. 183-191.
- ZEYNALOV F.R. *Türk Dillərinin Mugayisəli Grammatikası (Fe'llər)*. Bakı, ADU nəşri, 1975.